

ЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ: АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ

A LOGICAL APPROACH TO LEGAL ARGUMENTATION: ASPECTS OF UNDERSTANDING

Семеніхін І.В., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується логічний підхід до юридичної аргументації. За такого підходу критерієм прийнятності, доладності аргументації є формальна логічна правильність, валідність. Вирішення юридичного казусу з погляду аргументації є дедуктивним умовиводом, що з логічною необхідністю випливає із більшого (загальні норми права, закріплені в офіційних джерелах права) та меншого (обставини справи) засновків. Отриманий за допомогою такої логічної процедури висновок вважається раціональним та прийнятним, юридично правильним. У такій простій формі аргументації *modus ponens* презюмується істинність, правильність засновків, вихідних тверджень, які дають змогу формулювати істинні висновки. Інструментарій формальної логіки призначений лише для встановлення й оцінки формального зв'язку між висновками і засновками. Для оцінки прийнятності, релевантності самих засновків використовуються інші (не формальні, а матеріальні юридичні та екстралегальні) норми і стандарти прийнятності.

Зроблено висновок про обмеженість використання суто формально-логічних інструментів юридичної аргументації у конституційному судочинстві, при вирішенні так званих «складних справ», які пов'язані зі зважуванням та балансуванням між різними конкуруючими інтересами та цінностями. Такі справи не можуть бути вирішені шляхом простого нормозастосування, виходячи з однозначного філологічного розуміння правових положень, застосовуючи правила дедуктивної логіки. Окрему увагу приділено дослідженню зв'язку між панівними у юриспруденції підходами до юридичної аргументації та праворозумінням. Зроблено висновок, що домінування у радянському праві, судовому правозастосуванні саме формально-логічного підходу до побудови (конструювання) юридичної аргументації є цілком логічним і закономірним, позаяк він органічно «вписується» у систему координат моделі механічної юриспруденції, що базується на позитивістській методології, етатистському розумінні права.

Ключові слова: юридична аргументація, логічний підхід, складні справи, праворозуміння, правозастосування.

The article deals with the logical approach of legal argumentation. In this approach the role of formal validity is emphasized as a condition of rationality for legal argumentation. From a logical perspective, it is a basic criterion of the appropriateness of a legal justification that the argument underlying the justification be reconstructable as a logically valid argument. Only if an argument is logically valid, does the decision (the conclusion) follow from the legal rule and the facts (the premises). In clear cases, the facts and the legal rule (the premises in a logical approach) are not disputed and the judge can put forward a single argument. Clear cases are governed by unambiguous legal rules of unchallenged validity; in such cases, the legal conclusion follows deductively from the applicable rule of law. In hard cases in which the facts or the legal rule are disputed, a further justification by means of a chain of compound, subordinate and others arguments is required.

In hard cases, judicial reasoning proceeds not by way of deduction, but by evaluation and balancing, evaluating the weight of competing arguments. It is now accepted that although law is logical in form, deductive logic is incapable of solving hard legal problems. So, legal justification (including judicial), especially in so called "hard cases", represents a serious challenge for the formal and practical capacities of traditional logical theories and approaches. The value of logic in legal argumentation is actually limited by the premises available. Deductive logic speaks to formal validity of deductions (conclusions) from a set of statements but not to the truth of the premises utilized.

Key words: legal argumentation, logical approach, hard cases, understanding of law, law enforcement.

Тривалий час (період входження України до складу Російської імперії, радянська доба) у вітчизняній юриспруденції юридична аргументація розглядалася як така, що базується головним чином на силігистиці, інструментарії формальної логіки, де прийнятність міркувань, висновків щодо, наприклад, законності чи незаконності юридично значущих дій суб'єктів ґрунтується на демонстрації їхньої формальної правильності, тобто відповідності правилам умовиводів, які побудовані на дедукції. За такого підходу критерієм прийнятності, доладності (англ. – soundness) аргументації є формальна логічна правильність, валідність (англ. – formal validity). Вирішення юридичного казусу з погляду аргументації є дедуктивним умовиводом, що з логічною необхідністю випливає із більшого (загальні норми права, закріплені в офіційних джерелах права) та меншого (обставини справи) засновків. Отриманий за допомогою такої логічної процедури висновок вважається раціональним та прийнятним, юридично правильним. Такий підхід до побудови (конструювання) та оцінювання юридичної аргументації й досі залишається домінуючим у сучасній вітчизняній юриспруденції. Метою статті є теоретичний аналіз формально-логічного підходу до юридичної аргументації, виявлення його переваг і недоліків, дослідження особливостей використання цього підходу у судовому правозастосуванні.

Логічний підхід до юридичної аргументації (його сутність, слабкі та сильні сторони) став предметом наукових розвідок таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як: Т. Дудаш, М. Козюбра, Е. Фетеріс, У. Клюг, Н. Мак-Кормік, Р. Алексі та інші.

Юридична аргументація у практичному значенні [арґументування] як комунікативна та інтелектуальна за своєю суттю діяльність соціально детермінована, констатувальна – її структура, параметри визначаються рівнем розвитку правового життя соціуму та загальним культурно-історичним контекстом. Зміни у науковій картині світу, філософсько-методологічних підходах до його пояснення й осмислення, зміни у позитивному праві (у тому числі прийняття нових матеріальних, процесуальних норм права), трансформація світоглядних, культурних домінант соціуму, правових цінностей тощо так чи інакше позначаються, наприклад, на визначенні критеріїв релевантності, істинності, коректності аргументів, доводів, які використовуються в аргументації. Домінуючі підходи до праворозуміння значною мірою зумовлюють ті чи інші моделі (типи) аргументації, у тому числі схеми аргументації (англ. – argumentation schemes), які переважно використовуються у теоретичній і практичній юриспруденції, у різних сферах юридичної діяльності.

На окрему увагу в контексті аналізу юридичної аргументації заслугове питання співвідношення та зв'язку між панівними у юриспруденції підходами до юридичної аргументації та праворозумінням. Домінування у радянському праві, судовому правозастосуванні саме формально-логічного підходу до побудови (конструювання) юридичної аргументації є цілком логічним і закономірним, позаяк саме такий підхід органічно «вписується» у систему координат моделі механічної юриспруденції (як її визначив на

початку ХХ ст. Роско Паунд¹), що базується на позитивістській методології, етатистському розумінні права як продукту діяльності держави [право – виражена у законах воля (команда, наказ) суверена]. З позицій класичної теорії застосування права, що сформувалася у радянський період, судді не створюють право, а лише формально-логічно застосовують прийняті сувереном норми права. «В основі формалізму лежать догми позитивістської школи права», – слушно зауважує С.В. Шевчук [4, с. 40].

Американський вчений Філіп Селзнік зазначає, що, мабуть, найбільш характерною рисою позитивізму є *пошук визначеності (виділено нами – І.С.)*. Точне значення, операційний індикатор та визначена ціль – усе це є ключовими словами позитивістської парадигми [5, с. 50]. У межах юридичного позитивізму, як підкреслює Герберт Харт у своїй статті «Позитивізм та розмежування права і моралі», право розглядається як закрита, логічно замкнена система, у якій коректні юридичні рішення приймаються логічним способом виключно на підставі заздалегідь визначених юридичних правил на основі дедуктивного методу без звернення до будь-яких екстра-легальних – не закріплених у позитивному праві – моральних стандартів, цінностей, норм, загальних соціальних цілей тощо [6, с. 602]. З позиції класичного (етатистського) позитивізму будь-яка норма незалежно від свого ціннісно-змістовного наповнення, яка промудльована сувереном із дотриманням встановленої процедури, є юридично чинною і загальнообов'язковою. Джон Остін, який вважається батьком цієї доктрини, наголошував, що існування права, прийнятого політичними керівниками щодо своїх політичних підлеглих, – одне, його переваги та недоліки – інше [7, с. 5]. У світлі цього спрощеного позитивістського розуміння права воля законодавця вважається такою, що регулює по суті усі існуючі та майбутні випадки – юридичні конфлікти, спірні правовідносини. Презюмується, що уповноважений суб'єкт правотворчості під час прийняття норми права знайшов і текстуально оформив оптимальний баланс між тими чи іншими конкуруючими і зважуваними інтересами та цінностями, визначив і заклав у змісті правових актів цілі і принципи їх застосування. Діяльність суб'єктів правозастосування у рамках позитивістської парадигми по суті має технічний характер і пов'язана із точною реконструкцією суверенної волі законодавця. Суддів можна порівняти з вустами, які промовляють, озвучують слова закону, або із «неособленими автоматами, у які закладаються судові справи і гонорари для того, щоб потім отримувати рішення з обґрунтуванням, механічно вичитаним із параграфів законів» (Макс Вебер) [8, с. 20].

Т. Дудаш слушно зазначає, що специфіка формально-логічного підходу до аргументування полягає у тому, що останнє фактично отожднюється із обґрунтуванням-доведенням, а саме: незалежність від контексту і безособовість аргументування; незалежність від фактичного формулювання засновків та висновку (використовуються стандартні схеми, наприклад: «якщо, ... то»); незалежність від мови, якою сформульовано твердження, тому що їх перетворюють на абстрактну логічну мову [9, с. 91]. За такого підходу оцінка прийнятності чи істинності самих засновків, образно кажучи, виводиться за дужки форма-

лізованої логічної процедури. Нідерландський дослідник юридичної аргументації Евелін Фетеріс зауважує, що інструментарій формальної логіки призначений лише для встановлення й оцінки формального зв'язку між висновками і засновками. Для оцінки прийнятності, релевантності засновків використовуються інші – не формальні, а матеріальні юридичні та екстралегальні норми і стандарти прийнятності [10, с. 26]. У такій простій формі аргументації *modus ponens* презюмується істинність засновків, вихідних тверджень, які дозволяють формулювати істинні висновки. Застосування норми права – більшого засновку, який позитивістами вважається істинним, правильним [юридична чинність, обов'язковість норм, прийнятих сувереном і закріплених у позитивному праві, не ставиться під сумнів; наслідки, соціальний ефект застосування норм виводиться за дужки, залишається поза увагою; у судовому правозастосуванні забороняється «різночитання» нормативних приписів, їх творче (розширене) тлумачення замість буквального (адекватного)] – у межах такої формально-логічної процедури дає змогу отримати висновок, який також вважається істинним, юридично правильним.

Сьогодні такий підхід до юридичної аргументації, що орієнтується переважно на традиційні засоби силіастики та інші позитивістські інструменти, й досі залишається домінуючим у вітчизняній юриспруденції. На наш погляд, значною мірою це пов'язано з тим, що позитивістське праворозуміння, вузьконормативний підхід до визначення права «ще й досі знаходить своїх прихильників», на чому справедливо наголошує А. Заєць [11, с. 135]. С. Шевчук зазначає, що наукова теорія, залишена нам у спадщину з радянського періоду, вивчає категорії права суто з позитивістських позицій, коли право вважається інструментом державної влади у проведенні державної політики. Праворозуміння більшості сучасних юристів ґрунтується саме на позитивістських уявленнях про право як команду суверена під загрозою застосування сили, що передбачено правовими нормами. Усе інше, наприклад, судові рішення, якими встановлюється новий правовий принцип, не є правом взагалі [4, с. 47].

Попри те, що впродовж останніх років спостерігаємо перехід від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму у вивченні суспільних, у тому числі правових, явищ, попередні світоглядні підходи, що базувалися фактично на юридичному позитивізмі, огорнутому в марксистсько-ленінську фразеологію, все ще зберігають свої позиції. Що ж до внутрішньої суті ідеологічних підпорок, на яких трималася радянська юриспруденція, то їх подолання є справою більш складною і комплексною. Це пояснюється тими причинами: конкретно-історичним станом вітчизняної правової системи та суспільної правосвідомості, які все ще зберігають «родимі плями» особливої «соціалістичної правової сім'ї», відсутністю послідовних правових реформ, орієнтованих на якомога повніше втілення у національну правову систему загальнолюдських і європейських правових цінностей, інертністю доктринального мислення тощо. М.І. Козюбра змушений констатувати: «Як наслідок, у вітчизняному правознавстві і нині використовують аргументацію, побудовану переважно на традиційному для юридичного позитивізму правовому формалізмі (виділено нами – І.С.), відірваному від реальної дійсності, що призводить до догматизму, який несумісний із гнучкістю і динамізмом права як явища. Для більшості вітчизняних правознавців і юристів-практиків панівними або й винятковими залишаються дедуктивні міркування та формально-логічні норми обґрунтування» [12, с. 6]. Ідеї про те, що судові рішення повинні прийматися дедуктивним шляхом на основі літературного (буквального) тлумачення прийнятих законодавчою владою норм, а самі судді повинні *унікати* дискусій (чи ставити під сумнів) щодо соціальних цілей, цінностей, які закладені у законах, і прийняття рішень *contra legem*, не є суто

¹ Роско Паунд стримано-скептично ставився до логічних дедукцій і заснованих на них суто раціональній, дедуктивно-механічній юриспруденції: «Концепції зафіксовані. Передумови більше не досліджуються. Все зводиться до простих дедукцій із них. Принципи втрачають важливість. Право стає корпусом норм... Проти цього протестують, і законно протестують, [юридичні] соціологи». Жорстка дедукція Арістотеля може викликати тільки усмішку у сучасного юриста. «Але принаймні половина наших суддів чинять точно так само», – зауважує американський вчений (докладніше див. з цього приводу [1]; [2]). Ще більш категоричний у своїх оцінках «формальної юриспруденції» відомий американський юрист, філософ права Бенжамін Кардозо: «Наші судді систематично доходять безжальних висновків під впливом категоричної логіки, яка, як видається, не залишає їм жодних альтернатив. Вони здійснюють лише сакральний ритуал. Вони роблять це із зачарованим поглядом, ніби під впливом приставленого до горла ножа. Судді переконані, що саме це і є вимоги їх професії. Жертвам запропоновано поклонятися ідолам юриспруденції на вівтарі системи» [3, с. 66].

радянським винаходом. Відповідні ідеї у тих чи інших інтерпретаціях були артикульовані у трактатах багатьох західних авторів, у тому числі відомих європейських просвітників, які обґрунтовували важливість принципів поділу влади, верховенство закону («справління законів, а не людей» – Д. Гаррінгтон). Чезаре Беккарія писав, що краще мати абсолютного правителя у державі, ніж опинитися під владою багатьох маленьких тиранів та напівправителів в особі суддів, які здійснюють тлумачення, тому незрозумілі законодавчі акти повинен інтерпретувати сам законодавець, а не судді [цит. за : 13, с. 502].

Використання суто формально-логічного підходу у юриспруденції призводить не тільки до небажаного догматизму. У певних випадках це призводить до більш серйозних наслідків. Ауліс Аарніо слушно вказує на те, що іноді фінальний результат юридичного обґрунтування, що базується на такій моделі, є неприйнятним, хоча і відповідає вимогам формальної логіки, раціональності [у дусі картезіанської традиції – І.С.], юридичної (у процесуальному аспекті) правильності – тобто ґрунтується на обов'язкових джерелах права («obligatory source material, i.e. sources of law»). Неприйнятність такого результату може бути пов'язана із його невідповідністю певним аксіологічним критеріям, що знаходяться поза сферою позитивного права, наприклад, у моральній площині [14, с. 104]. Густав Радбрух наводить яскраві та показові приклади, коли за допомогою формально-логічної аргументації суди у нацистській Німеччині ухвалювали формально законні, але неправомірні, аморальні, негуманні по суті рішення (докладніше див. з цього приводу [15]).

У ХХ ст. саме у повенний період спостерігається суттєве поживлення інтересу до загальної теорії аргументації та юридичної аргументації зокрема, яка стає важливою сферою міждисциплінарних наукових розвідок. Під час проведення досліджень юридичної аргументації використовуються методологічні підходи і знання, які належать до різних дисциплін – не тільки логіки, а й теорії права, філософії, соціології, соціальної психології, лінгвістики тощо. На основі різних методологічних підходів та прийомів здійснюється концептуальний аналіз, порівняння, реконструкція, оцінка існуючих у різних правопорядках аргументативних практик у сфері судочинства, законотворчості тощо. Евелін Фетеріс наголошує, що одним із головних чинників зростання інтересу до правової аргументації у ХХ ст. є зміна поглядів на завдання суддів і законодавця. Оскільки останній не може заздалегідь передбачити всі можливі випадки та нові події у суспільному житті, він змушений обмежуватися загальним формулюванням норм, які таким чином отримують «відкриту текстуру» (Г. Харт). Тому ключовим у юридичній аргументації є не суворе дотримання принципу логічного слідування та виклад силогістичних висновків, а обґрунтоване вирішення проблем інтерпретації під час застосування правових норм [16, с. 12,13]. У працях багатьох дослідників наочно демонструються обмеженість, ба навіть шкідливість логічного підходу до аргументації, використання суто формально-логічних інструментів юридичної аргументації.

Так, філософ права Ніл Мак-Кормік переконаний, що чистий силіогізм працює доти, поки не виникає потреби у правотлумачному обґрунтуванні (англ. – interpretative reasoning). Така потреба з'являється досить часто, і тоді потрібні не силіогістичні аргументи, а аргументи переконувального, риторичного типу, які пов'язані зі зважуванням та балансуванням [інтересів та цінностей – І.С.] у справі для розгляду різних можливостей її вирішення, аргументи щодо внутрішньої несуперечливості права, аргументи стосовно максимальної когерентності закону у світлі принципів, які лежать в його основі, та основоположних принципів правопорядку, особливо тих, що найбільше стосуються сфери законів тощо. Більше того, гіпотетично можуть виникнути справи, які пов'язані

з неприйнятністю певного тлумачення. Тоді виникне потреба у тестуванні її [інтерпретації] значення для правової системи та соціального життя, а у деяких випадках потрібні і повноцінні аргументи з наслідку. Дедуктивний елемент лише у виняткових випадках (просте нормозастосування у простих справах (безспірних, однозначних) – І.С.) є достатнім для того, щоб дійти висновків у спірних питаннях права, і потрібно вдаватися до аргументів інших видів (інших підходів до аргументації) [цит. за : 9, с. 87].

С.В. Шевчук переконаний, що формальна юриспруденція – ухвалення судових рішень виключно на основі методів дедукції з одночасним запереченням інших чинників їх прийняття – не може знайти відповіді на питання вирішення так званих «складних справ» (англ. – hard cases). Більш того, неоднозначні положення законів та необхідність дотримання і впровадження конституційних принципів самі уповноважують суддю на відхід від буквального значення правової норми [4, с. 167].

Роберт Алексі та Ніл Мак-Кормік окреслюють сферу судового правозастосування, де формальна логіка у юридичній аргументації є важко застосованою. З позиції останнього, труднощі логічного підходу починаються там, де йдеться про: 1) про релевантність великого засновку або 2) про його належне тлумачення, або 3) про належну класифікацію окремих фактів, які, як стверджують, конкретизують предикат норми, що містить оперативні факти, або 4) про належне застосування ціннісного предикату («стандарту»), що входить до норми. Крім того, можуть бути 5) проблеми з доказуванням, переплетені з іншими проблемами. А ще 6) тлумачення нормативних наслідків, передбачених у нормі, може бути таким же проблемним як і тлумачення оперативних фактів, коли йдеться про застосування [цит. за : 9, с. 102]. Роберт Алексі, у свою чергу, називає такі основні причини, через які судді не можуть покладатися виключно на методологію дедуктивної логіки: 1) невизначеність мови права, наявність у текстах законів полісемічних термінів; 2) наявність конфліктів між самими нормами права; 3) можливість в деяких справах прийняття рішення, яке суперечить приписам закону у їх буквальному сенсі [17, с. 1].

Логічний підхід ґрунтується на геометричній концепції раціональності, а саме на світоглядній аксіоматичній ідеї про те, що правове аргументування має бути раціональним для забезпечення правопевності. Він виходить із такого стандарту прийнятності правової аргументації, як логічна правильність (істинність) [9, с. 104]. Але такий підхід є непридатним до використання під час вирішення так званих «складних справ» у конституційному судочинстві, де судді часто змушені балансувати між різними конкуруючими цінностями та інтересами. Так, Р. Алексі та Р. Драйер наголошують на тому, що під час вирішення «складних справ» виявляється суперечність філософсько-наукових поглядів щодо ідеї справедливості. У такому разі справа не може бути вирішена шляхом «простого нормозастосування», виходячи з однозначного філологічного розуміння певних правових положень, застосовуючи правила дедуктивної логіки. А тому не викликає сумніву, що судді (особливо під час здійснення конституційного судочинства) повинні застосовувати певні моральні принципи та цінності, які, у свою чергу, також не є остаточно визначеними [18, с. 74].

Тож логічний підхід – принаймні у класичному вигляді – не порушує питання про зміст засновків – найчастіше фактів та норм права, бо для нього важливий не цей зміст, а формальний зв'язок між висновками і засновками. Логічний підхід є важливим для формального аналізу та оцінювання правової аргументації. Логіка є інструментом для відтворення формальної структури аргументу та його прихованих елементів. Проте логіка не пропонує норм для оцінювання матеріальних та процесуальних аспектів правового аргументування. Дедуктивне аргументування придатне для вирішення так званих «легких

справ», які не ставлять під сумнів засновки, а вимагають формально-логічного виведення. Для вирішення «складних справ», пов'язаних із належністю тлумаченням засновку, класифікацією фактів засновку, доказуванням тощо, потрібен ширший аргументувальний інструментарій, який дозволяє доходити правдоподібних висновків [9, с. 106]. У таких випадках важливим є звернення до інших підходів до юридичної аргументації, зокрема риторичного,

діалогічного (дискурсивного), прагматодіалектичного. Вони стали самостійним предметом наукових досліджень багатьох західних авторів, серед яких Х. Перельман, Е. Фетеріс, Дж. Стоун, Марк ван Хук та інші. Дослідження їхніх наукових доробків є актуальним і практично значущим з погляду осучаснення української юриспруденції, у тому числі в аспекті збагачення засобів, методів, прийомів юридичної аргументації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pound R. Mechanical Jurisprudence. *Columbia Law Review*. 1908. Vol. 8. P. 605–623.
2. Титов В. Розвиток юридичної логіки в США (перша чверть XX ст.): Р. Паунд про дедуктивно-механічну юриспруденцію. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2000. № 3. С. 145–158.
3. Cardozo B. *The Growth of the Law*. New Haven, Connecticut : Yale University Press, 1924. 145 p.
4. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
5. Selznick P. *The Moral Commonwealth: Social Theory and the Promise of Community*. Berkeley : University of California Press, 1992. 550 p.
6. Hart H. Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review*. 1958. Vol. 71, No. 4. P. 593–629.
7. Austin J. *The Province of Jurisprudence Determined and the Uses of the Study of Jurisprudence*. New York : Monday Press, 1954. 396 p.
8. Вебер М. Бюрократія. *Личность. Культура. Общество*. 2007. Вып. 2 (36). С. 11–28.
9. Дудаш Т. Логічний підхід до юридичної аргументації. *Вроцлавсько-львівський юридичний збірник*. 2020. № 11. С. 91–109.
10. Feteris E. T. *Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions*. Dordrecht : Springer, 1999. 225 p.
11. Заєць А. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 248 с.
12. Козюбра М.І. Теорія юридичної аргументації: становлення, стан та перспективи у вітчизняній юриспруденції. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 3–11.
13. Hirsch G. *Zeitschrift fur Wirtschaftsrecht*. Bremen, 2002. 584 s.
14. Aarnio A. On Legal Reasoning As Practical Reasoning. *Theoria. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*. 1987. Vol. 3, No. 7/9. P. 97–107.
15. Радбрух Г. Законне неправо та н'адзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С.83–94.
16. Feteris E. The Study of Legal Argumentation in Argumentation Theory and Legal Theory: Approaches and Developments. *Cogency. Journal of reasoning and argumentation*. Vol. 3, No. 2. 11–32.
17. Alexy R. *A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford : Clarendon Press, 1989. 344 p.
18. Alexy R., Dreier R. Statutory Interpretation in the Federal Republic of Germany. *Interpreting Statutes: A Comparative Study* / MacCormick D., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co, 1991. P. 73–121.